



## Recitations and Reading Features of the Muṣḥaf of Mashhad al-Riḍawī: Description and Analysis \*

Amir Zowqi<sup>1</sup>

### Abstract



The Muṣḥaf of Mashhad al-Riḍawī, based on ancient paleographic evidence and radiocarbon (C-14) testing, is attributed to the second half of the first Islamic century. As a tangible historical artifact, this manuscript serves as a means to verify historical reports regarding the compilation of the Qurān and its recitational traditions. This Muṣḥaf and similar manuscripts not only challenge the views of some Orientalists who argue that the Qurān was finalized no earlier than the late second Islamic century but also cast serious doubt on the claims of certain contemporary Qurānic scholars who assert that the Qurān has always been recited exclusively according to the Ḥafṣ ‘an ‘Āṣim transmission. An examination of this manuscript reveals that many words do not align with the Ḥafṣ ‘an ‘Āṣim recitation but rather exhibit a variety of both canonical (mashhūr) and even irregular (shādhah) recitations. Additionally, the manuscript was originally written largely in accordance with the orthographic conventions (rasm) of the Muṣḥaf of Madīnah, though it was later corrected in four instances based on the consensus conventions of the manuscripts of Iraq and Mecca. Moreover, this Muṣḥaf does not follow any of the seven established systems of verse enumeration (‘add al-āy), and in some cases, it diverges from all of them. Finally, although basmala is consistently counted as an independent verse in the main body of the manuscript, it was never considered in the ta‘shīr (marking of every tenth verse), indicating that the ta‘shīr system in this manuscript was introduced centuries after the original text was inscribed.

**Keywords:** Muṣḥaf of Mashhad al-Riḍawī. Qirā’āt (Recitations). Ḥafṣ ‘an ‘Āṣim Transmission. Irregular Recitations (Qirā’āt Shādhah). Basmalah. Verse Enumeration (‘Add al-Āy). Ta‘shīr (Tenth-Verse Marking).

---

\*. **Date of receiving:** 06/11/2023, **Date of Revised:** 17/03/2024, **Date of approval:** 13/04/2024.

1. Assistant Professor of the Quran and Hadith Department, Islamic Theology Faculty, Imam Sadiq University, Tehran, Iran (amirzowqi@gmail.com)





## قرائت و ویژگی‌های خوانشی مصحف مشهد رضوی: توصیف و تحلیل \*

امیر ذوقی<sup>۱</sup>



### چکیده

مصحف مشهد رضوی که با توجه به شواهد کهن خط‌شناسی و نیز آزمایش‌های کربن ۱۴ که بر آن انجام پذیرفته، متعلق به نیمه دوم سده اول هجری دانسته می‌شود، نمونه‌ای عینی به شمار می‌رود که براساس آن می‌توان گزارش‌های تاریخی مربوط به تدوین قرآن و قرائت را صحت‌سنجی کرد. این مصحف و نمونه‌های مشابه آن هم می‌تواند بر دیدگاه‌های برخی خاورشناسان که تاریخ تدوین قرآن را در بهترین حالت پایان سده دوم هجری می‌دانند، خط بطلان کشد و هم دیدگاه برخی قرآن‌پژوهان معاصر را که مدعی‌اند قرآن در تمام اعصار و امصار به روایت حفص از قرائت عاصم خوانده می‌شده، مورد تردید جدی قرار دهد. بررسی این مصحف نشان می‌دهد بسیاری از حروف به روایت حفص از قرائت عاصم خوانده نشده بلکه ما در عمل با تنوعی از قرائت مشهور و حتی شاذ مواجهیم. هم‌چنین این مصحف در ابتدا عموماً مطابق رسم مصحف مدینه نوشته شده که بعدها در چهار مورد براساس موارد اجماعی مصاحف عراق و مکه اصلاح شده است. این مصحف نه تنها از هیچ یک از نظام‌های آیه‌شمار هفت‌گانه پیروی نمی‌کند که در برخی موارد مطابق با هیچ یک از آن‌ها هم نیست. دست آخر باید گفت به رغم آن‌که بسمله در بدنه اصلی مصحف پیوسته آیه مستقل حساب شده اما در نشانه‌گذاری ده‌گانی هیچ‌گاه ملحوظ نبوده است؛ امری که نشان می‌دهد تفسیر این مصحف قرن‌ها بعد از کتابت متن اصلی مصحف صورت پذیرفته است.

واژگان کلیدی: مصحف مشهد رضوی، قرائت، روایت حفص از عاصم، قرائت شاذ، بسمله، عدّ الآی، تعشیر.

\* تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۱۵ و تاریخ اصلاح: ۱۴۰۲/۱۲/۳۰ و تاریخ تأیید: ۱۴۰۳/۰۱/۲۴.

۱. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد، دانشگاه امام صادق ع، تهران، ایران: amirzowqi@gmail.com



## مقدمه

در سال ۱۴۰۲ شمسی، مصحف مشهد رضوی به همت مؤسسه آل‌البیت لإحياء التراث به صورت چاپ عکسی (فاکسیمیله) منتشر شد. مرتضی کریمی‌نیا، محقق این مصحف، پس از هشت سال کار و تحقیق طاقت‌فرسا (۱۴۰۲-۱۳۹۵) نسخه‌ای مهذب از این مصحف شریف پدید آورده که شامل تعلیقات و حواشی سودمندی در تاریخ و علوم قرآن است. او مبتنی بر شواهد کهن خط‌شناسی (پالئوگرافی) و هشت آزمایش کربن ۱۴ که بر روی نمونه‌هایی از این مصحف صورت پذیرفته، زمان نگارش این مصحف را نیمه دوم سده اول هجری تخمین می‌زند (کریمی‌نیا، ۱۴۰۲: ۸۰-۸۲).

قدمت این مصحف علاوه بر ابطال دیدگاه خاورشناسان تجدیدنظرطلب به خصوص جان ونزبرو که قرآن کنونی را در بهترین حالت متعلق به پایان سده دوم هجری می‌دانند (Wansbrough, 1977: 49, 227)، فرصت خوبی را برای بازنگری در تاریخ قرآن و صحت‌سنجی گزارش‌های تاریخی عالمان مسلمان فراهم می‌کند. در این مقاله بنا داریم مسئله مهم قرآنت قرآن را در این مصحف بررسی و پی‌جویی کنیم. اهمیت این موضوع آنجاست که برخی قرآن‌پژوهان شیعی که تأثیر بسزایی در فضای قرآن‌پژوهی ایران معاصر داشته‌اند، مدعی‌اند مسلمانان از صدر اول تاکنون در تمام اعصار و امصار قرآن را به روایت حفص از قرآنت عاصم می‌خوانده‌اند (معرفت، ۱۴۲۸: ج ۱، ۳۲۶، ۳۶۷، ۳۸۳، ۳۸۸، ۳۹۳). علاوه بر دلایل تاریخی که در رد این ادعا آورده شده (نک: ذوقی، ۱۳۹۶: ۵۶-۶۲)، مصحف مشهد رضوی به عنوان یک نمونه عینی باقی‌مانده از سده اول می‌تواند محک خوبی برای این ادعا باشد. در گام بعد می‌خواهیم ببینیم این مصحف منعکس‌کننده کدام یک از قرآنت مشهور یا شاذ است و نیز از کدامین نظام‌های آیه‌شمار (عدّ‌الآی) جهان اسلام پیروی می‌کند.

در باره پیشینه این پژوهش باید گفت مرتضی کریمی‌نیا علاوه بر تعلیقات و حواشی مصحف، در سه مکتوب تقریباً هم‌پوشان (۲۰۱۹م/۱۴۴۰ق، ۱۴۴۴ق، ۱۴۰۲ش/۱۴۴۵ق) توضیحات نسبتاً جامعی درباره این مصحف از جمله قرآنت آن آورده است. هم‌چنین ملایی و شاه‌پسند در ضمن مقاله‌ای که قرآنت برخی مصاحف منسوب به ائمه علیهم‌السلام در کتابخانه آستان قدس رضوی را بررسی کرده‌اند، به نسخه‌های شماره ۱۸ و ۴۱۱۶ که دو پاره این مصحف هستند، نیز اشاره کرده‌اند (ملایی و شاه‌پسند، ۱۳۹۸: ۲۳۶). روش کار ما در این مقاله توصیفی-تحلیلی بوده و تلاش می‌کنیم تحلیلی از داده‌های استخراج‌شده توسط کریمی‌نیا و نیز دسته‌بندی‌ای از آن‌ها براساس جریانات قرآنتی شناخته‌شده در سده‌های نخست اسلامی به دست دهیم.

## ۱. ویژگی‌های کلی مصحف مشهد رضوی

مصحف مشهد رضوی مشتمل بر دو نسخه پوست‌نوشت به شماره‌های ۱۸ و ۴۱۱۶ در کتابخانه آستان قدس رضوی است که به خط حجازی یا مایل بوده و مجموعاً ۲۵۱ برگ دارد. نسخه شماره ۱۸ از ابتدای سوره بقره آغاز شده و تا آیه ۱۰۸ سوره کهف ادامه دارد. البته در ادامه سه برگ پوسیده (A121-A123) مشتمل بر آیاتی از سوره‌های مریم و طه نیز وجود دارد که کسی نتوانسته آن‌ها را ترمیم کند. در ابتدای این نسخه نیز سوره فاتحه به خط کوفی متأخر که گویا تقلیدی از خط کوفی قدیم است، توسط ابوبکر وجیه بن طاهر شحّامی (۵۴۱-۴۵۵ ق) از محدثان معروف خراسان و نیشابور اضافه شده است (A1b).

نسخه شماره ۴۱۱۶ که برگ‌های آن آسیب‌دیده‌تر است، از حدود آیه ۸۷ سوره طه تا پایان سوره نبأ را شامل می‌شود و از سوره نازعات تا انتهای قرآن در هفت برگ دیگر با خط کوفی اعاده شده است. هم‌چنین این نسخه‌ها در جاهایی که آسیب دیده‌اند با تکه‌هایی از خط کوفی یا نسخ تکمیل یا به اصطلاح کسرنویسی شده است. بدیهی است در مطالعه ما بدنه اصلی مصحف که به خط حجازی نوشته شده و اقدام است، مورد نظر خواهد بود و سوره فاتحه و جزء ۳۰ یا کسرنویسی‌ها که بعدها افزوده شده، خارج از هدف مطالعه ما قرار می‌گیرد. باید یادآور شد در برخی برگ‌ها، سطور آغازین یا پایانی به خاطر پوسیدگی یا ترمیم نادرست ناخوانا است و گاهی یک برگ کامل به صورت ناخوانا درآمده است مانند برگ A3a که مشتمل بر آیات ۲۶ تا ۳۴ سوره بقره است. لازم به ذکر است در چاپ عکسی این مصحف از نظام ویژه‌ای برای ارجاع‌دهی استفاده شده است. در اشاره به نسخه شماره ۱۸ از حرف A، نسخه شماره ۴۱۱۶ از حرف B، روی برگ از حرف a و پشت برگ از حرف b استفاده شده است. بنابراین مراد از A37b، پشت برگ ۳۷ از نسخه شماره ۱۸ و مراد از B111a، روی برگ ۱۱۱ از نسخه شماره ۴۱۱۶ خواهد بود. ما در ارجاع به صفحات این مصحف از همین نظام ارجاع‌دهی استفاده می‌کنیم.

در ادامه بیان ویژگی‌های این مصحف باید گفت نشانه‌های آیات غالباً به صورت پنج یا شش نقطه به شکل مثلث و گاه سه نقطه مایل است. علامت تعشیر (نشانه هر ده آیه) به صورت دایره‌هایی قرمز رنگ اطراف علامت پایان آیات نشان داده شده و در زمانی متأخر دایره‌های کوچک سیاه (توپر یا توخالی) برای مواضع وقف افزوده شده است (کریمی‌نیا، ۱۴۰۲: ۵۹). نقاط حروف (نُقط الإِعْجَام) به رنگ بدنه حروف در بخش اعظم هر دو نسخه وجود دارد ولی نقاط حرکت‌گذاری (نُقط الإِعْرَاب) به رنگ قرمز بعد از کتابت اصل نسخه افزوده شده است. شاهد این نکته آن است که گاه نقاط حروف با فاصله زیادی از بدنه حرف قرار گرفته و سپس نقطه قرمزی که نشانه حرکت فتحه است بر بالای آن‌ها قرار داده شده است مانند هر دو حرف تاء در «تَتَّبِعُ» (اعراف/ ۱۴۲) که دو نقطه تاء در هر دو مورد به صورت عمود بر هم نوشته شده و سپس



نقطه قرمزی بر بالای آنها قرار داده شده است (A66a). هم‌چنین باید توجه داشت که در برخی موارد نقاطی بعدها به حروف اضافه شده که باعث می‌شود یک حرف به دو گونه خوانده شود مانند «ترکنا» در آیات ۷۸ و ۱۰۸ سورة صافات که با افزودن یک نقطه سیاه زیر دندانه اول، «برکنا» (بارکنا) نیز خوانده می‌شود (B59a, B60a). در برخی موارد تشخیص اینکه حرف مورد نظر ابتدا چگونه نقطه گذاری شده، سخت است زیرا جوهر به کاررفته در هر دو بسیار شبیه به هم است (کریمی نیا، ۱۴۰۲: ۵۸).

یکی از ویژگی‌های این مصحف کتابت پیوسته<sup>۱</sup> است که از ویژگی‌های کتابت در دوران باستان متأخر (سده‌های سوم تا هشتم میلادی) است. در این شیوه به فضای بین کلمات و نیز داخل کلمه - در جایی که حروف به هم متصل نیستند - چندان اهمیتی داده نمی‌شود و از تبعات آن، شکسته شدن کلمه در پایان سطر در صورت لزوم است (دروش، ۱۳۹۵: ۴۸). این ویژگی به وفور در مصحف مشهد رضوی دیده می‌شود و البته هیچ‌گاه شاهد تجزیه کلمه در پایان صفحات نیستیم. اکنون که برخی ویژگی‌های مصحف مشهد رضوی که بیشتر به حوزه قرائات مربوط می‌شد را مرور کردیم، وقت آن رسیده که نکات قابل تأمل در قرائت این مصحف شریف را بررسی کنیم.

## ۲. بسمله در مصحف مشهد رضوی

یکی از ویژگی‌های بارز این مصحف، احتساب بسمله به عنوان یک آیه مستقل در بخش اصلی مصحف است که به خط حجازی است (به عنوان مثال نک: A18b, A40b, A50a, A70a, A83a). اما در بخش‌هایی از مصحف که بعدها با خط کوفی بازنویسی شده، عموماً بسمله آیه مستقلی محسوب نشده است (به عنوان مثال نک: A30a, A89a, B10b, B14a). با توجه به تحقیقات محقق مصحف مبنی بر اینکه بدنه اصلی مصحف در نیمه دوم سده اول هجری نوشته شده، این امر دارای دلالت‌های مهمی در تاریخ قرآن است که در زیر بدان اشاره می‌کنیم.

بنا بر گزارش ابوعمرو دانی (د ۴۴۴ ق)، صحابیانی همچون امیرالمؤمنین علی رضی الله عنه، عبدالله بن عباس و عبدالله بن عمر، تابعانی همچون عمر بن عبدالعزیز (د ۱۰۱ ق)، ابن شهاب زهری (د ۱۲۴ ق) و سلیمان بن مهران اعمش (د ۱۴۸ ق) و نیز عبدالله بن مبارک مروزی (د ۱۸۱ ق) از اصحاب حدیث قائل به جزئیت بسمله در کل قرآن بوده‌اند (دانی، ۱۴۱۴: ۵۰-۵۲). از روایات رسیده از ابوهریره، محمد بن کعب قُرظی و ام سلمه نیز برمی‌آید که آنها بسمله را دست‌کم در سورة فاتحه آیه مستقلی می‌دانسته‌اند

۱ . scriptio continua

(دانی، ۱۴۱۴: ۵۳-۵۴). اصلی‌ترین صحابی‌ای که مدعی شد رسول خدا ﷺ و سه خلیفهٔ اول هیچ‌گاه بسمله را در نمازهای خود نمی‌خواندند، انس بن مالک بود (دانی، ۱۴۱۴: ۵۵). با وجود این مهم‌ترین تابعانی که جزئیت بسمله را در کلّ قرآن انکار کردند، حسن بصری (د ۱۱۰ ق) و یحیی بن وثّاب (د ۱۰۳ ق) بودند (دانی، ۱۴۱۴: ۵۶-۵۷). ابراهیم بن یزید نخعی (د ۹۶ ق)، مهم‌ترین تابعی کوفه نیز جهر به بسمله را بدعت می‌دانست (دانی، ۱۴۱۴: ۵۷). از سوی دیگر می‌دانیم نه تنها در مصحف مشهد رضوی که تقریباً در تمام مصاحف به خطّ حجازی سدهٔ اول، بسمله آیهٔ مستقلی محسوب شده و از اوایل سدهٔ دوم بود که احتساب آن به عنوان آیهٔ مستقل رو به افول گذاشت تا جایی که در مصاحف به خطّ کوفی سده‌های سوم و چهارم مطلقاً آن را آیهٔ مستقل حساب نکردند (کریمی نیا، ۱۴۰۲: ۱۴). از این رو می‌توان نظر به اثرگذاری فوق‌العاده و جریان‌سازی حسن بصری و ابراهیم نخعی در علوم و فرهنگ اسلامی، احتمال نقش‌آفرینی آن‌ها در عدم احتساب بسمله به عنوان یک آیهٔ مستقل را جدی و قابل تأمل دانست.

### ۳. اختلاف مصاحف امصار در مصحف مشهد رضوی

همان‌طور که از تاریخ تدوین قرآن مشهور است، خلیفهٔ سوم پس از تدوین مصحف دستور داد نسخی از آن را به مراکز اصلی خلافت گسیل دارند تا مصاحف از آن پس براساس آن‌ها نوشته شود. نسخ ارسالی که در تاریخ قرآن به مصاحف عثمانی یا مصاحف امام نامبردارند، به شهرهای کوفه، بصره، مکه و شام ارسال شد و یک نسخه نزد خلیفه در مدینه باقی ماند (برای بحثی دربارهٔ اصطلاح و تعداد مصاحف امام نک: شرشال، ۱۴۲۱: ۱/ ۱۳۹-۱۴۶). این نسخ دارای تفاوت‌های اندکی (۴۳ حرف) بودند که در کتب رسم مصحف گزارش شده‌اند (نک: ابن ابی داوود، ۱۳۵۵: ۳۷-۴۹؛ ابوعبید، ۱۴۱۵: ۲/ ۱۵۶-۱۶۲؛ دانی، بی‌تا: ۱۰۶-۱۱۶).

در جدول زیر مواضع اختلاف مصاحف امصار در مصحف مشهد رضوی نمایش داده شده است. ممکن است در برخی موارد نسخه مفقود، آسیب‌دیده یا ناخوانا باشد یا بعدها نوشته و ملحق شده باشد که در این صورت با هدف مطالعهٔ نسخه در حالت اصلی آن یعنی خطّ حجازی نگاشته شده در سدهٔ اول کنار گذاشته شده است. هم‌چنین باید توجه داشت که در برخی موارد اصلاحات پسینی در مصحف اعمال شده که ما در جدول زیر هر دو وضعیت اول و دوم را آورده‌ایم (علامت «-») قبل نام بوم قرائی به این معناست که حرف گزارش شده در مصحف آن بوم وجود ندارد. به همین ترتیب علامت «+» قبل نام بوم قرائی به این معناست که حرف گزارش شده در مصحف آن بوم وجود دارد).



جدول ۱- اختلاف مصاحف امصار در مصحف مشهد رضوی

مطابق با مصحف	وضعیت دوم مصحف مشهد	مطابق با مصحف	وضعیت اول مصحف مشهد	شماره برگ	آدرس آیه
		- شام	و قالوا اتخذ	A8a	۱۱۶:۲
+ مکه، بصره، کوفه	و سارعوا	+ مدینه، شام	سارعوا	A26a	۱۳۳:۳
		- شام	و الزبر	A28b	۱۸۴:۳
		- شام	إلا قليل	A34b	۶۶:۴
+ بصره، کوفه	و يقول	+ مدینه، شام، مکه	يقول	A45a	۵۳:۵
		+ مدینه، شام	من یرتدد	A45a	۵۴:۵
+ شام	و للدار	- شام	و للدار	A51b	۳۲:۶
		- کوفه	أنجیتنا	A53a	۶۳:۶
		- شام	تذکرون	A60a	۳:۷
		- شام	و ما کنا	A62a	۴۳:۷
		- شام	قال المأ	A63b	۷۵:۷
		- شام	أنجیناکم	A66a	۱۴۱:۷
- مکه	تجری تحتها	+ مکه	تجری من تحتها	A81a	۱۰۰:۹
+ مکه، بصره، کوفه	و الذین اتخذوا	+ مدینه، شام	الذین اتخذوا	A81b	۱۰۷:۹
		+ مدینه، شام، مکه	خیرا منهما	A117a	۳۶:۱۸
		+ مکه	ما مکننی	A119b	۹۵:۱۸
		- بصره	سیقولون لله	B12a	۸۹، ۸۷:۲۳
		- مکه	و نُزِّلَ	B20a	۲۵:۲۵
		- مکه	لیأتیننی	B25a	۲۱:۲۷
		- مکه	و قال موسی	B32b	۳۷:۲۸

مطابق با مصحف	وضیعت دوم مصحف مشهد	مطابق با مصحف	وضیعت اول مصحف مشهد	شماره برگ	آدرس آیه
		- کوفه	ما عملته أیدیهم	B56b	۳۶: ۳۵
		+ شام	تأمرونی	B67b	۳۹: ۶۴
		- شام	أشد منهم	B69a	۴۰: ۲۱
		- کوفه	و أن يظهر	B69b	۴۰: ۲۶
+ مکه، بصره، کوفه	فیما کسبت	+ مدینه، شام	بما کسبت	B76b	۴۲: ۳۰
		+ مدینه، شام	یعبادی	B80a	۴۳: ۶۸
		+ مدینه، شام	تشتهیه	B80a	۴۳: ۷۱
		+ مدینه، شام، بصره	أن تأتیهم	B88a	۴۷: ۱۸
		- شام	و کلا وعد	B101a	۵۷: ۱۰
+ مکه، بصره، کوفه	هو الغنی	+ مدینه، شام	الغنی	B102a	۵۷: ۲۴

بررسی دقیق جدول بالا نشان می‌دهد مصحف مشهد رضوی در ابتدا عمدتاً براساس مصحف مدینه نوشته شده و بعدها در چهار مورد (آل عمران/ ۱۳۳، توبه/ ۱۰۷، شوری/ ۳۰، حدید/ ۲۴؛ نیز نک: مانده/ ۵۳)، براساس موارد اجماعی مصاحف عراق و مکه اصلاح شده است (قس: کریمی نیا، ۱۴۰۲: ۶۳). دو مورد براساس مصحف مکه نوشته شده که یکی از آن‌ها بعدها براساس رسم بقیه مصاحف اصلاح شده (توبه/ ۱۰۰، کهف/ ۹۵) و یک مورد نیز براساس مصحف شام نوشته شده که دست‌نخورده باقی مانده است (زمر/ ۶۴).

#### ۴. قرائات مخالف با روایت حفص در مصحف مشهد رضوی

در اهمیت این بخش باید یادآور شد برخی دانشمندان امامی معاصر با تأکید بر ابتناء قرائات بر اجتهاد قاریان (خوئی، ۱۳۹۴: ۱۲۳، ۱۵۱، ۱۶۵؛ معرفت، ۱۴۲۸: ۱/۲۴۱، ۲۴۴، ۲۵۰، ۲۷۶، ۲۸۲؛ عسکری، ۱۴۳۱: ۲/۲۳۴-۲۴۴)، تنها قرائتی را معتبر می‌دانند که جمهور مسلمانان از صدر اول تا کنون قرآن را بدان خوانده‌اند. این قرائت از نظر آنان با نص متواتر در نزد مسلمانان موافقت دارد (معرفت،





۱۴۲۸: ۱/ ۳۵۹-۳۶۰، ۳۶۷) و اجتهادات قاریان نیز نتوانسته هیچ تأثیری بر ماده و صورت این نص داشته باشد (بلاغی، ۱۴۲۰: ۱/ ۲۹؛ معرفت، ۱۴۲۸: ۱/ ۳۶۷). از نظر آنان این ویژگی‌ها تنها در روایت حفص از قرائت عاصم وجود دارد (معرفت، ۱۴۲۸: ۱/ ۳۲۶، ۳۶۷، ۳۸۳، ۳۸۸) و آن همان قرائتی است که عاثة مسلمانان در تمام ادوار و اعصار و در تمام بلاد و امصار، قرآن را بدان خوانده‌اند (معرفت، ۱۴۲۸: ۱/ ۳۹۳).

فارغ از بحث‌های عقلی، نقلی و تاریخی که می‌توان در این موضوع داشت، مصحف مشهد رضوی به عنوان یک نمونه عینی باقی‌مانده از سده‌های نخست هجری می‌تواند محک خوبی برای این ادعا باشد. در جدول زیر انفرادات حفص که متفاوت از سایر قاریان خوانده با حرف مضبوط در مصحف مشهد رضوی مقایسه می‌شود. اگر در حرفی علاوه بر حفص، ابوبکر بن عیاش راوی دیگر عاصم نیز مانند حفص خوانده باشد، در مقابل حرف مربوطه «عاصم» ذکر می‌شود. هم‌چنین اگر غیر از حفص، قاری یا قاریان دیگری از قاریان چهارده‌گانه مانند او خوانده باشند، پس از علامت «+» یاد خواهند شد. در استخراج قرائت چهارده‌گانه از کتاب المیسر فی القراءات العشر المتواترة من طریق طيبة النشر و القراءات الأربع الشاذة محمد فهد خاروف (خاروف، ۱۴۳۷) استفاده شده است.

جدول ۲- مقایسه انفرادات حفص با حرف مضبوط در مصحف مشهد رضوی

آدرس آیه	شماره برگ	روایت حفص	حرف مضبوط در مصحف مشهد رضوی
۵۷: ۳	A22b	فَيُوقِفِهِمْ أُجُورَهُمْ (+ رويس، حسن)	فَنُوقِفِهِمْ
۸۳: ۳	A23b	وَأَلَيْهِ يَرْجِعُونَ	تُرْجَعُونَ (مصحف مشهد) يَرْجِعُونَ (يعقوب)
۱۴۰: ۴	A38b	وَقَدْ نَزَلَ عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ (عاصم، يعقوب)	نُزَلْ
۱۵۲: ۴	A39a	أُولَئِكَ سَوْفَ يُؤْتِيهِمْ أُجُورَهُمْ	نُوتِيهِمْ
۱۰۷: ۵	A49a	اسْتَحَقَّ (+ حسن)	اسْتَحَقَّ
۱۱۴: ۶	A56a	أَنَّهُ مُنْزَلٌ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ (+ ابن عامر)	مُنْزَلٌ
۵۷: ۷	A62b	وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيحَ بُشْرًا بَيْنَ	نَشْرًا

حرف مضبوط در مصحف مشهد رضوی	روایت حفص	شماره برگ	آدرس آیه
	يَدِي رَحْمَتِهِ (عاصم)		
تَلَقَّفُ	فَإِذَا هِيَ تَلَقَّفُ مَا يَأْفِكُونَ	A65a, B23a	٧: ١١٧، ٢٦: ٤٥
مَعْدِرَةٌ	قَالُوا مَعْدِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّكُمْ (+) يزیدی	A68a	٧: ١٦٤
يُضَاهُونَ	يُضَاهُونَ (عاصم، ابن محيصن)	A76b	٩: ٣٠
يُغْفَ - تُعَذَّبُ	إِنْ نَعَفَ عَنْ طَائِفَةٍ مِنْكُمْ نُعَذِّبُ طَائِفَةً (عاصم)	A79a	٩: ٦٦
مَتَاعٌ	مَتَاعَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا (+ حسن)	A84b	١٠: ٢٣
نَحْشُرُهُمْ	وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ (+ ابن محيصن، مطوعي)	A85b	١٠: ٤٥
من كل زوجين (بالإضافة)	أَحْمِلُ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ (بالتنوين) (+ مطوعي، حسن)	A91a, B13b	١١: ٤٠، ٢٣: ٢٧
يَا بَنِيَّ	يَا بَنِيَّ (عاصم)	A91a	١١: ٤٢
يَا بَنِيَّ	يَا بَنِيَّ	A98b, B60a	١٢: ٥، ٣٧: ١٠٢
دَابًّا (بسكون الهمزة)	دَابًّا (بفتح الهمزة)	A95b	١٢: ٤٧
وَرَجُلِكَ	وَرَجُلِكَ	A116b	١٧: ٦٤
لِمَهْلِكِهِمْ (مصحف) لِمَهْلِكِهِمْ (ابوبكر بن عياش)	وَجَعَلْنَا لِمَهْلِكِهِمْ مَوْعِدًا	A118a	١٨: ٥٩
مَعِيَ	قَالَ كَلَّا إِنَّ مَعِيَ رَبِّي سَيَهْدِينِ	B23a	٢٦: ٦٢
مَعِيَ	وَنَجِّنِي وَمَنْ مَعِيَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ (+ ورش)	B24a	٢٦: ١١٨
مُهْلِكَ (مصحف) مُهْلِكَ (ابوبكر بن عياش)	مَا شَهِدْنَا مَهْلِكَ أَهْلِهِ	B29a	٢٧: ٤٩
لِلْعَالَمِينَ	إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِلْعَالَمِينَ	B39b	٣٠: ٢٢



آدرس آیه	شماره برگ	روایت حفص	حرف مضبوط در مصحف مشهد رضوی
۴۰: ۳۳	B47b	وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ (عاصم، حسن)	خَاتَمَ
۱۰: ۴۸	B89b	وَمَنْ أَوْفَىٰ بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ + (ابن محیصن)	عَلَيْهِ اللَّهُ
۶، ۴: ۶۰	B106b, B107a	أُسُوَّةُ (عاصم، اعمش)	إِسُوَّةُ
۴۳: ۷۰	B116b	كَأَنَّهُمْ إِلَىٰ نُصْبٍ يُؤْفَضُونَ + (ابن عامر)	نُصْبٍ

در جدول بعد آن دسته از حروف مصحف مشهد رضوی که مخالف با روایت حفص بوده اما موافق با یکی از قرائات چهارده‌گانه است، ارائه می‌شود. این دسته از حروف آن‌قدر زیاد است که ما تنها به حروف سوره‌های بقره و آل عمران بسنده می‌کنیم. در این جدول، مراد از کوفیان تابع ابن مسعود، جریان قرائی «اعمش - حمزه - کسائی - خَلْف» و راویان آن‌هاست که با مبنا قرار دادن تعالیم قرائی ابن مسعود، قرائت او را با مصحف زید سازگار کردند. این جریان به رغم عزل ابن مسعود و گماشتن ابوعبدالرحمن سُلمی (د ۷۴ یا ۷۵ ق) بر کرسی اِقرأ کوفه برای ترویج مصحف زید (ابن مجاهد، ۱۴۲۸: ۴۳)، آموزه‌های او را پرتوان دنبال کردند (نک: ذوقی، ۱۳۹۶: ۴۱-۴۷). هم‌چنین در این جدول مراد از «مدینه» قرائت ابوجعفر مدنی و نافع، مراد از «مکه» قرائت ابن محیصن و ابن کثیر، مراد از «بصره» قرائت ابوعمر و بن العلاء، ابومحمد یزیدی، یعقوب حضرمی و حسن بصری، و مراد از «شام» قرائت عبدالله بن عامر یَحْضَبی است (برای بوم‌های قرائی و شخصیت‌های اثرگذار آن‌ها نک: ذوقی، ۱۳۹۶: ۵۰-۳۷).

جدول ۳- تطبیق حروف مخالف روایت حفص در مصحف مشهد رضوی بر قرائات چهارده‌گانه

آدرس آیه	روایت حفص	حرف مضبوط در مصحف مشهد	ابوبکر بن عیاش	کوفیان تابع ابن مسعود	قاریان دیگر بومها
۸۵: ۲	أَسَارِي	أَسْرِي	-	+ اعمش، حمزه	حسن
۸۵: ۲	تَفَادُوهُمْ	تَفْدُوهُمْ	-	+ شنبوذی، حمزه، خلف	شام، مکه، ابوعمر و یزیدی
۱۲۴: ۲	عَهْدِي	عَهْدِي	+	+ شنبوذی، کسائی، خلف	مدینه، شام، ابن کثیر، بصره جز

حسن					
يعقوب	+	-	يُرِيهِمْ	يُرِيهِمْ	١٦٧:٢
مدينة، شام، حسن	+ مطوعي	-	مَسَاكِينٍ	مَسْكِينٍ	١٨٤:٢
يعقوب، حسن	-	+	لَتُكْمَلُوا	لَتُكْمَلُوا	١٨٥:٢
شام، ابن محيصن، يعقوب، حسن	- شنبوذي	-	تَرْجِعُ	تُرْجِعُ	٢١٠:٢
مدينة، مكة، ابوعمر، يزيدى	+ شنبوذي	-	عَرَفَةٌ	عَرَفَةٌ	٢٤٩:٢
مكة، بصره	-	-	لا يَبِيعُ فِيهِ وَلا خُلَّةٌ وَلا شَفَاعَةٌ	لا يَبِيعُ فِيهِ وَلا خُلَّةٌ وَلا شَفَاعَةٌ	٢٥٤:٢
شام	+	-	فَنَعَمًا	فَنَعَمًا	٢٧١:٢
مكة، بصره جز حسن	-	+	نُكْفَرُ	يُكْفَرُ	٢٧١:٢
نافع، مكة، بصره جز حسن	+ شنبوذي، كسائي، خلف	-	يَحْسِبُهُمْ	يَحْسِبُهُمْ	٢٧٣:٢
مدينة، شام، مكة، بصره	+	-	تِجَارَةٌ حَاضِرَةٌ	تِجَارَةٌ حَاضِرَةٌ	٢٨٢:٢
مدينة، يعقوب، حسن	-	-	تَرَوْنَهُمْ	يَرَوْنَهُمْ	١٣:٣
يعقوب، حسن	-	-	تَقِيَّةً	تُقَاهَ	٢٨:٣
شام، مكة، بصره جز يعقوب	+	-	نُعَلِّمُهُ	يُعَلِّمُهُ	٤٨:٣
ابوجعفر، شام، يعقوب	+ كسائي	-	الرُّعْبَ	الرُّعْبَ	١٥١:٣
بصره جز حسن	-	-	كُلَّهُ	كُلَّهُ	١٥٤:٣



۱۵۸: ۳	متم	متم	-	+	نافع، ابن محصن بخلفه
۱۶۱: ۳	يَعْلَ	يُعَلِّ	-	+	مدینه، شام، یعقوب، حسن
۱۷۹: ۳	يَمِيزَ	يُمِيزُ	-	+	یعقوب، حسن
۱۸۸: ۳	فَلَا تَحْسِبْنَهُمْ	لَا تَحْسِبْنَ	-	-	نافع

با توجه به جدول‌های ۲ و ۳، جای شگگی باقی نمی‌ماند که بسیاری از حروف در مصحف مشهد رضوی منطبق بر روایت حفص از قرائت عاصم نیست بلکه تنوعی از قرائت را در این مصحف شاهدیم (قس: ملایی و شاه‌پسند، ۱۳۹۸: ۲۴۳). عدم موافقت با یکی از قرائت سبعة یا عشره اختصاصی به این مصحف ندارد و بسیاری از مصاحف کهن چنین‌اند (کریمی‌نیا، ۱۴۰۲: ۶۴). اما فراتر باید گفت این مصحف مشتمل بر برخی قرائت شاذ نیز هست که در بخش بعد به آن خواهیم پرداخت.

## ۵. قرائت شاذ در مصحف مشهد رضوی

از دید دانشمندان قرائت هر قرائتی که با رسم مصاحف عثمانی سازگار باشد، از صحت نقل برخوردار باشد و با لغت فصیح عرب هم‌خوانی داشته باشد قرائت صحیح و معتبر است و اگر یکی از این سه شرط مختل شود به آن قرائت، شاذ و ضعیف اطلاق می‌شود (ابوشامه، ۱۴۰۶: ۱۷۱-۱۷۲؛ ابن جزری، بی‌تا: ج ۱، ۹). بر پایه این تعریف، برخی دانشمندان قرائت‌های غیر قرائت ده‌گانه را شاذ خوانده‌اند (ابن جزری، ۱۳۵۰: ۱۵؛ بناء، ۱۴۲۲: ۶، ۱۴). در مصحف مشهد رضوی به برخی از این قرائت شاذ برمی‌خوریم که در جدول زیر فهرست شده‌اند. لازم به ذکر است برای یافتن انتساب قرائت شاذ به مختصر فی شواذ القرآن ابن خالویه (د ۳۷۰ ق)، المحتسب فی تبیین وجوه شواذ القراءات ابن جتّی (د ۳۹۲ ق) و إعراب القراءات الشواذ ابوالبقاء عکبری (د ۶۱۶ ق) مراجعه شده است.

جدول ۴- قرائت شاذ در مصحف مشهد رضوی

آدرس آیه	شماره برگ	قرآنت مشهور	قرآنت مصحف مشهد	انتساب قرائت شاذ
۷۷: ۲	A5b	أُولَا يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ	جميع أفعال الجمع بصيغة الخطاب	تعلمون: ابن محيصن، قتاده (ابن خالویه، ۷)

أدرس آیه	شماره برگ	قرائت مشهور	قرائت مصحف مشهد	انتساب قرائت شاذ
٢٥٩:٢	A17a	لَمْ يَتَسَنَّهْ	لَمْ يَتَسَنَّ	(ابوالبقاء، ١/ ٢٧٢)
١٥٤:٣	A27a	كَبُرَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ إِلَىٰ مَصَاجِعِهِمْ	الْقِتَالُ	
١٨٠:٣	A28b	وَلَا يُحْسِنُ الَّذِينَ يَبِخُلُونَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْرًا لَّهُمْ	تَحْسِينٌ	
١١٠:٥	A49a	فَتَكُونُ طَيْرًا	فَيَكُونُ	
١٥٠:٦	A58a	قُلْ هَلْ مَسَّ شُهَدَاءَكُمْ الَّذِينَ يَشْهَدُونَ أَنَّ اللَّهَ حَرَّمَ	إِنَّ	
٦٦:١٠	A86b	وَمَا يَتَّبِعِ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ شُرَكَاءَ	تَدْعُونَ	علي <small>عليه السلام</small> (ابن خالويه، ٥٧)
٤١:١٦	A109a	لِنُبَيِّنَهُمْ	لِنُبَيِّنَهُمْ	علي <small>عليه السلام</small> (ابن جنى، ٥٢/٢)
٧٢:١٦	A110b	أَفْبَالِبَاطِلٍ يُؤْمِنُونَ	تُؤْمِنُونَ	قتاده (ابن خالويه، ٧٣)
١٢٨:٢٠	B2a	أَفَلَمْ يَهْدِ لَهُمْ	أَفَلَمْ نَهْدِ لَهُمْ	(ابوالبقاء، ٢/ ٩٦)
٣١:٢٤	B16b	أَوِ التَّابِعِينَ غَيْرِ أُولِي الْإِرْبَةِ	غَيْرُ	
٧٢:٢٦	B23b	قَالَ هَلْ يَسْمَعُونَكُمْ إِذْ تَدْعُونَ	يَشْفَعُونَكُمْ	
١٤١:٢٦	B24b	كَذَّبَتْ ثَمُودُ الْمُرْسَلِينَ	ثَمُودٌ	(ابوالبقاء، ٢/ ٢٢٢)
١٧٦:٢٦	B28a	كَذَّبَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ الْمُرْسَلِينَ	لَيْكَةِ	
٢٥:٢٧	B25a	أَلَا يَسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي يُخْرِجُ الْخَبْءَ	الْخَبْءَ	عيسى بن عمر ثقفى (ابن خالويه، ١٠٩)
٨٦:٢٧	B30b	أَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا اللَّيْلَ لَيْسَكُنُوا فِيهِ	لَيْسَكُنُوا	(ابن خالويه، ١١٠)
٦١:٢٩	B38b	فَأَنَّى يُؤْفَكُونَ	تُؤْفَكُونَ	



آدرس آیه	شماره برگ	قرآنت مشهور	قرآنت مصحف مشهد	انتساب قرآنت شاذ
۶:۳۰	B39a	وَعَدَ اللَّهُ	وَعَدَ	
۴۱:۳۰	B40b	بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ	كَسَبَ	
۵۴:۳۴	B53a	كَمَا فَعَلَ بِأَشْيَاعِهِمْ	فَعَلَ	(ابوالبقاء، ۲/۳۴۰)
۲۶:۳۸	B62b	إِنَّ الَّذِينَ يُضِلُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ	يُضِلُّونَ	ابو حیوه حضرمی (ابن خالویه، ۱۳۰)
۱۵:۴۰	B69a	يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ لِيُنذِرَ	لِيُنذِرَ	حسن و یمانی (ابن خالویه، ۱۳۲)
۵۱:۴۰	B70b	وَيَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ	تَقُومُ	(ابوالبقاء، ۲/۴۲۳)
۲۶:۴۳	B79a	إِنِّي بَرَاءٌ	بری	اعمش (ابن خالویه، ۲۶؛ ابوالبقاء، ۲/۴۴۴)
۶۱:۴۳	B80a	وَإِنَّهُ لَعَلِمٌ لِلسَّاعَةِ	لَعَلِمٌ	ابوهریره، ابن عباس، قتاده، ضحاک (ابن خالویه، ۱۳۵-۱۳۶)
۱۹:۴۶	B85b	وَلِيُوفِّيَهُمْ أَعْمَالَهُمْ	وَلِيُوفِّيَهُمْ	
۲۵:۴۶	B86a	فَأَصْبَحُوا لَا يَرَى إِلَّا مَسَاجِدَهُمْ	لَا تَرَى	ابو رجاء و مالک بن دینار (ابن جنی، ۲/۳۱۴)
۲۰:۴۷	B88a	فَإِذَا أَنْزَلْتَ سُورَةَ مُحْكَمَةً وَذَكَرَ فِيهَا الْقِتَالَ	نَزَلْتُ	
۱۸:۴۸	B90a	وَأَنَابَهُمْ فَتَحًّا قَرِيبًا	و أَنَاهُمْ	حسن، نوح قاری (ابن خالویه، ۱۴۲)
۱۹:۴۸	B90a	وَمَعَانِمٌ كَثِيرَةً يَأْخُذُونَهَا	تَأْخُذُونَهَا	اعمش، طلحه (ابن خالویه، ۱۴۲)
۲۰:۴۸	B90a	وَلَتَكُونَ آيَةً لِلْمُؤْمِنِينَ	و لِيَكُونَ	
۴۳:۵۲	B95b	سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ	تُشْرِكُونَ	
۴۹:۵۲	B95b	وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبِّحْهُ وَإِدْبَارَ	أَدْبَارَ	اعمش (ابن خالویه، ۱۴۶)

آدرس آیه	شماره برگ	قرائت مشهور	قرائت مصحف مشهد	انتساب قرائت شاذ
		النُّجُومِ		سالم بن ابی الجعد (ابن جتی، ۳۴۲/۲)
۲۰: ۵۴	B97a	تَنْزِعُ النَّاسَ	ينزع	
۲۴: ۵۴	B97a	أَبْشَرًا مِّنْ وَاحِدًا تَتَّبِعُهُ	بَشْرٌ	ابو السمّال (ابن خالویه، ۱۴۸؛ ابن جتی، ۳۴۸/۲)
۱۷: ۵۸	B104a	لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُمْ	لَنْ يُغْنِيَ	
۸: ۶۳	B109b	لَيُخْرِجَنَّ الْأَعَزُّ مِنْهَا الْأَذَلَّ	لَتُخْرِجَنَّ الْأَعَزُّ مِنْهَا الْأَذَلَّ	حسن، ابن ابی عبه (ابن خالویه، ۱۵۷)

همچنین همان‌گونه که گفته شد در مواردی در مصحف مشهد رضوی در یک کلمه با دو قرائت مواجهیم که گاه نمی‌توانیم تقدّم و تأخّر یکی از آن‌ها را مشخص کنیم. در بسیاری از این موارد، یکی از این دو قرائت شاذ است. در جدول ۵ برخی از این موارد را ذکر می‌کنیم.

جدول ۵- موارد ذکر همزمان دو قرائت در مصحف مشهد رضوی

آدرس آیه	شماره برگه	قرائت مشهور موافق حفص	قرائت مخالف حفص
۸۳: ۳	A23b	أَفَعَبِّرَ دِينَ اللَّهِ يَبْعُونَ	تبغون (بقیه قاریان چهارده‌گانه)
۹۰: ۳	A24a	لَنْ تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْ	لَنْ يُقْبَلَ (شاذ)
۱۲۰: ۳	A25b	إِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ	تعملون (شاذ: حسن)
۱۴۵: ۳	A26b	وَسَنَجْزِي الشَّاكِرِينَ	سَيَجْزِي (شاذ: اعمش)
۱۶۳: ۳	A27b	وَاللَّهُ بِصِيرٍ بِمَا يَعْمَلُونَ	تعملون (شاذ)
۱۷۰: ۳	A28a	لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مَنْ خَلْفَهُمْ	مَنْ خَلْفَهُمْ (شاذ)
۷۳: ۴	A34b	كَأَنْ لَمْ تَكُنْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُ مَوَدَّةٌ	يَكُنْ (بقیه قاریان چهارده‌گانه)
۱۰۴: ۴	A36b	إِنْ تَكُونُوا تَأْلَمُونَ	يكونوا (شاذ)
۱۰۸: ۴	A37a	وَكَانَ اللَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطًا	تعملون (شاذ)





آدرس آیه	شماره برگه	قرائت مشهور موافق حفص	قرائت مخالف حفص
۴: ۱۶۲	A39b	أُولَئِكَ سَنُوْتِيهِمْ أَجْرًا عَظِيمًا	سیؤتیهم (مطوعی، حمزه، خَلَف)
۵: ۷۱	A46b	وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ	تعملون (شاذ)
۶: ۳۲	A51b	أَفَلَا تَعْقِلُونَ	يعقلون (بقیه قاریان چهارده گانه)
۶: ۱۳۲	A57b	وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ	تعملون (ابن عامر، حسن)
۶: ۱۳۵	A57b	فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ مَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ	يَكُونُ (کوفیان تابع ابن مسعود)
۶: ۱۳۹	A57a	وَإِنْ يَكُنْ مِيتَةً	وَإِنْ تَكُنْ مِيتَةً (ابوبکر بن عیاش، حسن)
۷: ۱۳۱	A65b	يَطِيرُوا بِمُوسَى وَمَنْ مَعَهُ	تَطِيرُوا (شاذ: عیسی بن عمر، طلحه بن مُصْرَف)
۷: ۱۴۷	A66b	هَلْ يُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ	تجزون (شاذ)
۷: ۱۸۶	A69b	وَيَذَرُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ	نَذَرُهُمْ (مدینه، شام، ابن کثیر)
۸: ۳۸	A72a	قُلِ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ وَإِنْ يَعُودُوا فَقَدْ مَضَتْ سُنَّةُ الْأُولِينَ	تنتهوا - تعودوا (شاذ: ابن مسعود)
۹: ۳۱	A76b	سَبَّحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ	تشرکون (شاذ)
۹: ۳۵	A77a	يَوْمَ يُحْمَى عَلَيْهَا	تُحْمَى (شاذ: حسن)
۹: ۱۰۴	A81a	أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ	تعلموا (شاذ: علی (عليه السلام) أبي، أنس بن مالک)
۱۰: ۲۶	A84b	وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ	ترهق (شاذ)
۱۰: ۵۸	A86a	هُوَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ	تَجْمَعُونَ (ابن عامر، ابوجعفر، رویس، حسن)

آدرس آیه	شماره برگه	قرائت مشهور موافق حفص	قرائت مخالف حفص
۱۱: ۱۲۳	A98b	وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (+ مدینه، شام، یعقوب، حسن)	يعملون (بقیه قاریان چهارده گانه)
۱۶: ۲۳	A108b	لَا جَرَمَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ	تُسِرُّونَ - تُعْلِنُونَ (شاذ)
۱۶: ۲۸	A108b	الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ	يتوفاهم (اعمش، حمزه، خلف)
۱۶: ۳۳	A109a	هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ	يَأْتِيَهُمْ (کوفیان تابع ابن مسعود)
۱۶: ۴۸	A109b	يَتَفَيَّأُ ظِلَالَهُ	تتفياً (بصره جز حسن)
۲۰: ۱۰۹	B1b	يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ	يَنْفَعُ (شاذ)
۲۷: ۹۳	B30b	وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (مدینه، شام، حفص، یعقوب)	يعملون (بقیه قاریان چهارده گانه)
۳۳: ۵۲	B48b	لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ	لا تحلُّ (بصره)
۳۷: ۱۰۸، ۷۸	B59b, B60a	وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ	بارکنا (شاذ)
۷۸: ۵، ۴	B122a	كَلَّا سَيَعْلَمُونَ . ثُمَّ كَلَّا سَيَعْلَمُونَ	ستعلمون ... ستعلمون (شاذ)

نکته جالب دیگر که ذکر آن در پایان بحث از قرائات شاذ چندان بی وجه نیست، اصلاحاتی است که بنا بر برخی گزارش های تاریخی در زمان حجاج بن یوسف ثقفی (د ۹۵ ق) بر مصحف عثمانی اعمال شده است (نک: ابن ابی داوود، ۱۳۵۵: ۴۹-۵۰، ۱۱۸-۱۱۷). آثار دو مورد از این اصلاحات در این مصحف به چشم می خورد: اصلاح «من الْمُخْرَجِينَ» به «من المرجومین» در آیه ۱۱۶ سوره شعراء و اصلاح «من المرجومین» به «من الْمُخْرَجِينَ» در آیه ۱۶۷ همان سوره (نک: B24a, B28a). هم چنین در این گزارش ها آمده است که حجاج دستور داد «لم یَسِّنْ» در آیه ۲۵۹ سوره بقره به «لم یَسِّنَّ» اصلاح شود (ابن ابی داوود، ۱۳۵۵: ۴۹، ۱۱۷). این حرف در مصحف مشهد رضوی به صورت «لم یَسِّنْ» ضبط شده (A17a) که از قرائات شاذ محسوب می شود (ابوالبقاء عکبری، ۱۴۳۱، ۱/ ۲۷۱-۲۷۲).



## ۶. نظام آیه‌شمار (عدّ الآی) در مصحف مشهد رضوی

یکی از مباحث جانبی مطرح در علم قرائت، چگونگی آیه‌بندی سوره‌های قرآن کریم است. هفت نظام آیه‌شمار در تاریخ قرائت قرآن وجود دارد: مدنی اول مروی از نافع (د ۱۶۹ ق)، مدنی اخیر مروی از اسماعیل بن جعفر بن ابی‌کثیر (د ۱۸۰ ق)، مکی مروی از عبدالله بن کثیر (د ۱۲۰ ق)، کوفی مروی از حمزه زیات (د ۱۵۶ ق)، بصری مروی از عاصم جحدری (د ۱۲۸ ق)، شامی (یا دمشقی) مروی از ایوب بن تمیم (د ۱۹۸ ق) و حمصی مروی از خالد بن معدان (د ۱۰۴ ق) (دانی، ۱۴۱۴: ۶۷-۷۰). نکته اول درباره مصحف مشهد رضوی آن است که در برخی موارد از هیچ یک از نظام‌های آیه‌شمار فوق پیروی نشده است یعنی نشانه انتهای آیه در موضعی غیر از موارد ذکر شده در نظام‌های آیه‌شمار فوق قرار داده شده است (مثلا نک: A5b, A12a, A22a, A26b, A42b, A44a, A56b). دوم آنکه در مواردی که منطبق بر نظام‌های آیه‌شمار فوق هست، از نظام آیه‌شمار واحدی در کل مصحف پیروی نمی‌شود؛ مثلا در سوره بقره از نظام آیه‌شمار بصری (نک: A8a, A14b, A15b, A17a)، در سوره رعد از نظام آیه‌شمار شامی (نک: A99b, A100a-b) و در سوره زمر از نظام آیه‌شمار مکی و مدنی اول (نک: B65a-b, B65b) پیروی شده است. جدول ۶، توزیع نشانه پایان آیات را در سیزده سوره نخست مصحف در موارد اختلافی نشان می‌دهد. گفتنی است قرآن‌های کنونی در ایران، عربستان و شرق جهان اسلام براساس نظام آیه‌شمار کوفی چاپ می‌شوند.

جدول ۶- نظام آیه‌شمار در مصحف مشهد رضوی

مطابق نظام عدّ الآی	موضع نشانه پایان آیه	شماره برگ	آدرس نشانه در قرآن‌های کنونی
بصری	إلا خائفین	A8a	۲: ۱۱۴
بصری	إن الله عزیز حکیم	A14b	۲: ۲۱۹-۲۲۰
بصری	قولا معروفا	A15b	۲: ۲۳۵
بصری، مکی، مدنی اخیر	الحي القيوم	A17a	۲: ۲۵۵
بصری، مکی، مدنیان، شامی	و أنزل الفرقان	A18b	۳: ۴
مکی، مدنیان، شامی	إن كنتم مؤمنين	A22a	۳: ۴۸-۴۹
بصری، کوفی، ابوجعفر	فإن الله به علیم	A24a	۳: ۹۲
بصری، مکی، مدنیان، شامی	أوفوا بالعقود	A40b	۵: ۱
کوفی	و کتاب مبین	A42a	۵: ۱۵

بصری	فإنكم غالبون	A43a	۲۳: ۵
بصری، کوفی، شامی	بربهم يعدلون	A50a	۱: ۶
بصری، مکی، مدنیان، شامی	و سوف تعلمون	A53b	۶۶-۶۷: ۶
کوفی	و هو الحكيم الخبير	A54a	۷۳: ۶
بصری، مکی، مدنیان، شامی	إلى صراط مستقيم	A59a	۱۶۱: ۶
بصری، شامی	مخلصين له الدين	A61a	۲۹: ۷
بصری، کوفی، شامی	و ما كانوا يعرثون	A66a	۱۳۷: ۷
کوفی، مکی، مدنیان	إلى جهنم يحشرون	A72a	۳۶: ۸
بصری، مکی، مدنیان، شامی	ليقضى الله أمراً كان مفعولاً	A72b	۴۴: ۸
بصری	إنه عزيز حكيم	A73b	۶۲-۶۳: ۸
کوفی، مکی، مدنیان، شامی	بعذاب أليم	A75b	۳: ۹
کوفی	أنى برى مما تُشركون	A91b	۵۴: ۱۱
کوفی، مکی، مدنیان، شامی	يُجادلنا فى قوم لوط	A92b	۷۴: ۱۱
مکی، مدنیان	إن كنتم مؤمنين	A93a	۸۶: ۱۱
مکی، مدنیان	و الناس أجمعين	A98	۱۱۸-۱۱۹: ۱۱
بصری، کوفی، مدنی اول، شامی	إننا عاملون	A98b	۱۲۱: ۱۱
بصری، مکی، مدنیان، شامی	إننا لفي خلق جديد	A99b	۵: ۱۳
بصری، مکی، مدنیان، شامی	تستوى الظلمات و النور	A100a	۱۶: ۱۳
شامی	أولئك لهم سوء الحساب	A100b	۱۸: ۱۳
بصری، کوفی، شامی	من كل باب	A100b	۲۳: ۱۳

در ادامه بحث از آیه‌بندی مصحف مشهد رضوی باید گفت حروف مقطعه‌ای که تنها در نظام آیه‌شمار کوفی، آیه نخست سوره در نظر گرفته شده‌اند، در این مصحف آیه مستقل محسوب نشده‌اند مانند «الم» در سوره‌های آل عمران، عنکبوت و لقمان، «المص» در سوره اعراف، «طسم» در سوره شعراء و «یس» در سوره یس (نک: A18b, A59b, B22a, B35a, B42a, B55b).

درباره نشانه‌گذاری ده‌گانی (تعشیر) نیز باید گفت حسب استقرانی که در عشر اول بخش‌های اصلی و ملحق این مصحف صورت پذیرفته، جز یک استثناء، این مصحف مطابق نظام آیه‌شمار حجازی (یعنی مدنی اول، مدنی اخیر و مکی) تعشیر شده است. با توجه به تنوع نظام‌های آیه‌شماری که در این مصحف



شاهدیم، این امر نشان می‌دهد تعشیر این مصحف قرن‌ها بعد از کتابت متن اصلی مصحف اعمال شده است. شاهد دیگری که بر این مطلب وجود دارد آن است که بسمله چه در جاهایی مانند متن اصلی مصحف که آیه مستقل محسوب شده و چه در قسمت‌های ملحق مصحف که عموماً آیه مستقلی حساب نشده، در هیچ یک تأثیری در نحوه تعشیر نداشته و این امر نشان می‌دهد تعشیرکننده مصحف با الگو قرار دادن نظام تعشیر مستقر در سده‌های بعد و بدون توجه به آیه‌بندی خود این مصحف به این کار اقدام کرده است. جدول ۷، نظام نشانه‌گذاری ده‌گانی را در عشر اول مصحف مشهد رضوی می‌دهد.

جدول ۷- نشانه‌گذاری ده‌گانی (تعشیر) در عشر اول مصحف مشهد رضوی

سوره	احتساب بسمله	آیه تعشیر	شماره برگ	مطابق با نظام آیه‌شمار
آل عمران	+	۱۰	A20a	- شامی
نساء	-	۱۰	A31a	+
انعام	+	۹	A50b	حجازی
اعراف	+	۱۱	A60a	- کوفی
انفال	+	۱۰	A70b	+
براءة	-	۱۰	A75a	- بصری
یونس	+	۱۰	A83b	+
یوسف	-	۱۰	A94a	+
رعد	+	۹	A99b	- کوفی
ابراهیم	+	۸	A103a	- بصری، کوفی
حجر	+	۱۰	A105a	+
نحل	مفقود	۱۰	A108a	+
اسراء	+	۱۰	A114b	+
حج	+	۱۰	B7a	+
نور	+	۱۰	B15a	+
فرقان	+	۱۰	B19b	+
شعراء	+	۱۱	B22a	- کوفی
نمل	+	۱۰	B27b	+

سوره	احتساب بسمله	آیه تعشیر	شماره برگ	مطابق با نظام آیه شمار
قصص	-	۱۱	B31a	- کوفی
عنکبوت	+	۱۱	B36a	- کوفی
روم	مفقود	۱۱	B39a	حجازی
لقمان	+	۱۱	B42b	- کوفی
احزاب	+	۱۰	B45b	+
فاطر	+	۱۰	B53b	حجازی، کوفی
یس	+	۱۱	B56a	- کوفی
صافات	+	۱۰	B58a	+
ص	+	۱۱	B62a	- کوفی
زمر	+	۹	B65b	- کوفی
غافر	+	۱۱	B69a	- کوفی
فصلت	-	۱۱	B73a	- کوفی
شوری	+	۱۱	B75b	حمصی
زخرف	+	۱۱	B78a	- کوفی
جاثیه	+	۱۱	B83a	- کوفی
احقاف	+	۱۱	B85a	- کوفی
فتح	+	۱۰	B89b	+
حجرات	+	۱۰	B91b	+
ذاریات	+	۱۰	B93b	+
طور	+	۱۱	B94a	حجازی
نجم	-	۱۰	B95b	+
قمر	+	۱۰	B96b	+
الرحمن	-	۱۲	B97b	حجازی
واقعه	-	۸	B99b	- کوفی



سوره	احتساب بسمله	آیه تعشیر	شماره برگ	مطابق با نظام آیه‌شمار
حدید	مفقود	۱۰	B101a	+
حشر	-	۱۰	B105a	+
جمعه	-	۱۰	B109a	+
منافقون	-	۱۰	B110a	+
تغابن	+	۱۰	B110b	+
تحریم	+	۱۰	B112b	+
قلم	+	۱۰	B114b	+
حاقه	-	۱۱	B115b	- کوفی
معارض	+	۱۰	B116a	- شامی
نوح	مفقود	۱۰	B117a	+
جن	+	۱۰	B118a	+
مدثر	مفقود	۱۰	B119a	+
انسان	مفقود	۱۰	B120a	+
مرسلات	+	۱۰	B121a	+
نبا	+	۱۰	B122a	+

استثناء یادشده مربوط به سوره شوری است که با توجه به احتساب «حم عسق» به عنوان یک آیه مستقل در نظام آیه‌شمار حمصی (به خلاف نظام آیه‌شمار کوفی که آن‌ها را دو آیه حساب کرده و سایر نظام‌ها که اساساً آن‌ها را آیه مستقلی حساب نکرده‌اند) (نک: دانی، ۱۴۱۴: ۲۲۱؛ Spitaler, 1935: 57)، علامت تعشیر پس از «السمیع البصیر» (آیه ۱۱ مطابق آیه‌شمار کوفی) گذاشته شده است.

## ۷. تحلیلی بر قرائات در مصحف مشهد رضوی

همان‌گونه که از مجموع بررسی‌های پیشین برمی‌آید مصحف مشهد رضوی نه در قرائات و نه در نظام آیه‌شمار مطابق هیچ یک از قرائات یا نظام‌های آیه‌شمار مشهور نیست. همان‌گونه که کریمی‌نیا خاطر نشان کرده وضعیت بسیاری از مصاحف کهن چنین است (کریمی‌نیا، ۱۴۰۲: ۶۴). در تحلیل این موضوع باید از تحقیقات شادی حکمت ناصر، قرائت‌پژوه معاصر کویته - لبنانی و دانشیار دانشگاه

هاروارد، یاد کرد که در یک نگاه تاریخی معتقد است قرائات قرآن پنج مرحله رسمی سازی را از سر گذرانده است (Nasser, 2020: 5-9). مرحله اول در بازه زمانی میان جمع مصاحف عثمان تا اواخر سده سوم روی داده که آثار نحوی و تفسیری دانشمندانی چون سیبویه (د ۱۸۰ ق)، قرآء (د ۲۰۷ ق)، اخفش (د ۲۱۵ ق)، ابن قتیبه (د ۲۷۶ ق)، طبری (د ۳۱۰ ق) و زجاج (د ۳۱۱ ق) در ضمن استانداردهای زبان عربی، تلاش‌های فراوانی برای سازگار کردن قرائات قرآن با آن صورت دادند. این که می‌بینیم قرآء جابه‌جا قرائت‌هایی غیر آنچه بعدها قرائات مشهور تلقی شدند را ذکر کرده یا توجیه نحوی آن‌ها را بیان می‌کند (قرآء، ۱۳۷۴: ۱۱/۱، ۱۲، ۱۳، ۱۶، جم) یا ابن قتیبه بر قرائت حمزه زیات و طبری بر قرائت ابن عامر بی‌محابا خرده می‌گیرند (ابن قتیبه، ۱۳۹۳: ۵۸-۶۰؛ طبری، ۱۴۱۲: ۱۱۱/۷-۱۱۲، ۳۳/۸، ۱۵۴/۱۵-۱۵۵، جم)، ناشی از این مطلب است. مرحله دوم رسمی سازی در آغاز سده چهارم هجری و به دست ابوبکر بن مجاهد (د ۳۲۴ ق) با تحدید قرائات به هفت قرائت رخ داد. اگرچه ابن مجاهد با پشتوانه حمایت وزیر عباسی ابن مقله (د ۳۲۸ ق) این پروژه محدودسازی را به نحو مؤثری پیش برد (به عنوان مثال برای محاکمه ابن شنبوذ (د ۳۲۸ ق) و ابن مقسم (د ۳۵۴ ق) نک: یاقوت، ۱۹۹۳: ۵/۲۳۲۴-۲۳۲۵؛ ابن جزری، ۱۳۵۱: ۲/۵۴-۵۵، ۱۲۴)، ولی دانشمندان قرائت هم در عصر او و هم پس از او از صحت و تداول خوانش‌های دیگر قرآن دفاع کرده‌اند (برای فهرستی از این دانشمندان نک: ذوقی، ۱۳۹۶: ۵۷-۵۸). مرحله سوم رسمی سازی با رواج قانون دو راوی توسط دانی (د ۴۴۴ ق) و شاطبی (د ۵۹۰ ق) رخ داد که به خصوص پس از رواج قصیده شاطبیه (جرز الأمانی و وجه التهانی)، دیگر طرق و روایات قاریان هفت‌گانه که تا آن زمان از تداول برخوردار بودند، شاذ تلقی شدند (Nasser, 2013: 73-75). مرحله چهارم رسمی سازی از دیدگاه ناصر، افزودن سه قرائت به هفت قرائت رسمی ابن مجاهد در آثار ابن جزری (د ۸۳۳ ق) بود و مرحله پنجم، انتشار اولین نسخه چاپی قرآن موسوم به مصحف قاهره یا مصحف امیری براساس روایت حفص از قرائت عاصم در سال ۱۳۴۲ق/۱۹۲۳م با نظارت الازهر بود (Nasser, 2020: 5-9).

مصحف مشهد رضوی متعلق به مرحله اول رسمی سازی از دیدگاه ناصر است؛ مرحله‌ای که در آن نه هفت قرائت ابن مجاهد و سه قرائت افزوده ابن جزری متعین شده بود و نه به طریق اولی طرق و روایات انتخابی دانی و شاطبی، سایر طرق و روایات قرائات هفت‌گانه را به طور ناخواسته از رسمیت انداخته بود. همان‌گونه که مصحف امیری قاهره هنوز این رواج گسترده را نیافته بود که در یک استصحاب قهقری نادرست تصور کنیم قرآن از ابتدا به طریق ابو عبید صباح از روایت حفص از قرائت عاصم خوانده می‌شده است. مصحف مشهد رضوی همچون سایر مصاحف کهن متعلق به سده‌های اول تا سوم هجری





نماینده دوره‌ای از تاریخ قرآنت است که در آن در چارچوب رسم مصحف عثمانی، قرآنتی که با آن موافقت داشتند امکان ظهور می‌یافتند بی‌آن‌که به طور یکپارچه قابل انتساب به قاری یا مقری مشخصی از سده اول یا دوم هجری باشند. از این‌رو در این مصحف علاوه بر حروفی از همه بوم‌های قرآنی، نه تنها شاهد حروفی هستیم که در دوره‌های بعد شاذ تلقی شدند (مانند: «لَتُنَوِّينَهُمْ» به جای «لَتُنَبِّئَنَّهُمْ») و «لَعَلَّمُ لِلسَّاعَةِ» به جای «لَعَلَّمُ لِلسَّاعَةِ» نک: (A109a, B80a) که با توجه به عدم استانداردسازی زبان عربی تا آن زمان، دارای خطاهای دستوری بودند (مانند: «لَا تَحْسِبَنَّ» به جای «لَا يَحْسِبَنَّ»، «يَشْهَدُونَ إِنَّ اللَّهَ» به جای «يَشْهَدُونَ أَنَّ اللَّهَ») و «لَا تُرَى إِلَّا مَسَاكِنُهُمْ» به جای «لَا يُرَى إِلَّا مَسَاكِنُهُمْ» نک: (A28b, A58a, B86a). حتی بعضاً در این مصحف مواردی یافت می‌شود که مطابق با رسم مصحف عثمانی هم نیست (مانند: «يَشْفَعُونَكُمْ» به جای «يَسْمَعُونَكُمْ» یا «كَسَب» به جای «كَسَبَت» یا «بَرَى» به جای «بَرَاء») نک: (B23b, B40b, B79a). همه این شواهد نشان می‌دهد این تصور که در سده‌های نخستین هجری روایت یا قرآنت خاصی در تمام زیست‌بوم‌های اسلامی رواج داشته است، کاملاً اشتباه و غیر قابل دفاع است.

## نتیجه‌گیری

مصحف مشهد رضوی به عنوان یک نمونه عینی باقی مانده از نیمه دوم سده اول هجری شاهد خوبی برای صحت سنجی گزارش‌های تاریخی ناظر به تاریخ قرآن و قرآنت آن است. برخی قرآن‌پژوهان معاصر امامی مدعی شده‌اند قرآن کریم پیوسته در تمام اعصار و امصار به روایت حفص از عاصم خوانده شده است. این مصحف در کنار مصحف‌های بسیار باقی مانده از سده‌های مختلف اسلامی این ادعا را رد می‌کند. در این مصحف علاوه بر تنوعی از قرآنت مشهور، با قرآنت شاذ نیز مواجهیم. البته در حروفی که به اختلاف مصاحف امصار بازمی‌گردد، مصحف عموماً مطابق مصحف مدینه نوشته و خوانده شده که بعدها در چهار مورد مطابق موارد اجماعی مصاحف عراق و مکه اصلاح شده است. این مصحف از هیچ کدام از نظام‌های آیه‌شمار هفت‌گانه مشهور به نحو یکپارچه پیروی نمی‌کند اما نظام نشانه‌گذاری ده‌گانی آن کاملاً مطابق نظام آیه‌شمار حجازی (مکی، مدنی اول و مدنی اخیر) است. این امر نشان می‌دهد تعشیر این مصحف قرن‌ها بعد از کتابت مصحف انجام شده است. به رغم آن‌که بسمله در بخش اصلی این مصحف که به خط حجازی است، هم‌چون سایر مصاحف خط حجازی پیوسته آیه مستقلی حساب شده اما در تعشیر این مصحف هیچ‌گاه حساب نشده که شاهد دیگری بر متأخر بودن تعشیر از اصل کتابت مصحف است.

## منابع

١. ابن ابی داوود، عبدالله بن سلیمان (١٣٥٥ق). **كتاب المصاحف**. به كوشش آرتور جفری. مصر: المطبعة الرحمانية.
٢. ابن جزری، محمد بن محمد (بی تا). **النشر فی القراءات العشر**. به كوشش علی محمد الضباع. بیروت: دار الكتب العلمية.
٣. ابن جزری، محمد بن محمد (١٣٥٠ق). **مُتَجَدُّ الْمُفْرَتَيْنِ وَ مُرْشِدُ الطَّالِبِينَ**. قاهره: مكتبة القدسی.
٤. ابن جزری، محمد بن محمد (١٣٥١ق). **غَايَةُ أَلْهَابِهِ فِي طَبَقَاتِ الْقُرْآنِ**. به كوشش برگشترسر. قاهره: مكتبة المتنبی.
٥. ابن جنی، عثمان (١٤١٩ق). **المحتسب فی تبيين وجوه شواذ القراءات و الإيضاح عنها**. به كوشش محمد عبدالقادر عطا. بیروت: دار الكتب العلمية.
٦. ابن خالویه، حسین بن احمد (١٤٣٠ق). **مختصر فی شواذ القرآن من كتاب البديع**. به كوشش برگشترسر. بیروت: المعهد الألماني للأبحاث الشرقية.
٧. ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم (١٣٩٣ق). **تأویل مشكل القرآن**. به كوشش سید احمد صقر. قاهره: دار التراث.
٨. ابن مجاهد، احمد بن موسی (١٤٢٨ق). **كتاب السبعة**. به كوشش جمال الدین محمد شرف. طنطا: دار الصحابه للتراث.
٩. ابوالبقاء عكبری، عبدالله بن حسین (١٤٣١ق). **إعراب القراءات الشواذ**. به كوشش محمد السید احمد عزوز. بیروت: عالم الكتب.
١٠. ابوشامه، عبدالرحمان بن اسماعیل (١٤٠٦ق). **المرشد الوجيز إلى علوم تتعلق بالكتاب العزيز**. به كوشش طيار آلتی قولاج. آنکارا: دار وقف الديانه التركي للطباعة و النشر.
١١. ابو عبید، قاسم بن سلام (١٤١٥ق). **فضائل القرآن و معالمه و آدابه**. به كوشش احمد بن عبدالواحد خياطی. مغرب: وزاره الأوقاف و الشؤون الإسلاميه.
١٢. بلاغی، محمد جواد (١٤٢٠ق). **آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن**. قم: بنیاد بعثت.
١٣. بناء، احمد بن محمد (١٤٢٢ق). **إتحاف فضلاء البشر فی القراءات الأربعة عشر**. به كوشش أنس مهره. بیروت: دار الكتب العلمية.
١٤. خاروف، محمد فهد (١٤٣٧ق). **الميسر فی القراءات العشر المتواترة من طريق طيبة النشر و القراءات الأربع الشاذة و توجيهها**. زیر نظر محمد کریم راجح. دمشق/ بیروت: دار ابن کثیر.
١٥. خوئی، سید ابوالقاسم (١٣٩٤ق). **البيان فی تفسیر القرآن**. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
١٦. دانی، عثمان بن سعید (١٤١٤ق). **البيان فی عد آی القرآن**. به كوشش غانم قدوری الحمد. کویت: منشورات مركز المخطوطات و التراث و الوثائق.
١٧. دانی، عثمان بن سعید (بی تا). **المقنع فی رسم مصاحف الأمصار**. به كوشش محمد صادق قمحاوی. قاهره: مكتبة الكليات الأزهرية.



۱۸. دروش، فرانسوا (۱۳۹۵ش). *قرآن‌های عصر اموی: مقدمه‌ای در باب کهن‌ترین مصاحف*. ترجمه مرتضی کریمی نیا و آلاء وحیدنیا. تهران: هرمس / قم: مرکز و کتابخانه مطالعات اسلامی به زبان‌های اروپایی.
۱۹. ذوقی، امیر (۱۳۹۶ش). *ملاک‌های ترجیح قرائت و توسعه آن*. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۲۰. شرسال، احمد بن احمد بن معمر (۱۴۲۱ق). مقدمه بر: ابوداود، سلیمان بن نجاح. *مختصر التبیین لهجاء التنزیل*. مدینه: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف.
۲۱. طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲ق). *جامع البیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار المعرفه.
۲۲. عسکری، سید مرتضی (۱۴۳۱ق). *القرآن الکریم و روایات المدرستین*. بیروت: المجمع العالمی لأهل البيت.
۲۳. فرآء، یحیی بن زیاد (۱۳۷۴ق). *معانی القرآن*. به کوشش احمد یوسف نجاتی و محمد علی النجار. قاهره: دار الکتب المصریة.
۲۴. کریمی نیا، مرتضی (۱۴۴۴ق). «مصحف المشهد الرضوی: أثر فی تاریخ القرآن من القرن الأول الهجری». *تراثنا*. سال ۳۹ (۱). صص ۸-۱۴۱.
۲۵. کریمی نیا، مرتضی (۱۴۰۲ش). *مصحف المشهد الرضوی: تاریخه و خصائصه*. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث.
۲۶. *مصحف المشهد الرضوی: الجامع للنسختين المرقمتين ۱۸ و ۱۱۱۶ فی مكتبة العتبة الرضویة بمشهد* (۱۴۰۱ش). به کوشش مرتضی کریمی نیا. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث.
۲۷. معرفت، محمد هادی (۱۴۲۸ق). *تلخیص التمهید*. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
۲۸. ملائی عشق‌آباد، زهرا و شاه‌پسند، الهه (۱۳۹۸). «بررسی قرائت مصاحف منسوب به ائمه علیهم السلام». *مطالعات قرائت قرآن*. سال ۷ (۱۲). صص ۲۳۱-۲۵۶. DOI:10.22034/QR.2019.2730
۲۹. یاقوت بن عبدالله حموی (۱۹۹۳). *معجم الأدباء*. به کوشش احسان عباس. بیروت: دار الغرب الإسلامی.
30. Karimi-Nia, Morteza (2019). "A New Document in the Early History of the Qur'ān: Codex Mashhad, an 'Uthmānic Text of the Qur'ān in Ibn Mas'ūd's Arrangement of Sūras". *Journal of Islamic Manuscripts*. Vol. 10, 292-326. DOI:10.1163/1878464X-01003002
31. Nasser, Shady Hekmat (2013). "The Two-Rāwī Canon before and after ad-Dānī (d. 444/1052-3): The Role of Abū ṭ-Tayyib Ibn Ghalbūn (d. 389/998) and the Qayrawān/Andalus School in Creating the Two-Rāwī Canon". *Oriens* 41, no. 1-2, 41-75. DOI: 10.1163/18778372-13410102
32. Nasser, Shady Hekmat (2020). *The Second Canonization of the Qur'ān (d. 324/936): Ibn Mujāhid and the Founding of the Seven Readings*. Leiden/ Boston: Brill.
33. Spitaler, Anton (1935). *Die Verszählung des Koran nach islamischer Überlieferung*. Munich: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.
34. Wansbrough, John (1977). *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation*. Oxford: Oxford University Press.

## References

1. Abu al-Baqā' 'Akrī. 'Abd ullāh bin Ḥusayn (1431 AH). *I'rāb al-Qirā'āt al-Shawādh (The Grammar of the Abnormal Readings)*. Edited by Moḥammad al-Sayyid Aḥmad 'Azwaz. Beirut: 'Ālam al-Kutub.
2. Abu Shāmah. 'Abd al-Raḥmān bin Ismā'īl (1406 AH). *al-Murshid al-Wujūz ilā 'Ulūm Tata'allaq bi al-Kitāb al-'Azīz (The Concise Guide to Sciences Related to the Noble Qur'ān)*. Edited by Ṭayyār Āltī Qulāch. Ankara: Dār Waqf al-Dīnānī al-Turkiyyah for Printing and Publishing.
3. Abu 'Ubayd. Qāsim bin Sallām (1415 AH). *Faḍā'il al-Qur'ān wa Ma'ālimuhu wa Ādābuhu (The Virtues of the Qur'ān. Its Characteristics. and Its Etiquette)*. Edited by Aḥmad bin 'Abd al-Wāḥid Khyāṭī. Morocco: Ministry of Awqāf and Islamic Affairs.
4. 'Askarī. Sayyid Murtaḍā (1431 AH). *al-Qur'ān al-Karīm wa Riwayāt al-Madrasatayn (The Noble Qur'ān and the Narrations of the Two Schools)*. Beirut: World Assembly of Ahl al-Bayt.
5. Balāghī. Moḥammad Jawād (1420 AH). *Ālā' al-Raḥmān fī Tafsi'r al-Qur'ān (The Bounties of the Merciful in the Interpretation of the Qur'ān)*. Qum: Bonyād Bi'that.
6. Bannā'. Aḥmad bin Moḥammad (1422 AH). *Ittihāf Fuḍalā' al-Bashar fī al-Qirā'āt al-Arba'ah 'Ashar (Honoring the Nobles of Humanity in the Fourteen Readings)*. Edited by Anas Mahrah. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah.
7. Dānī. 'Uthmān bin Sa'īd (1414 AH). *al-Bayān fī 'Add Āyāt al-Qur'ān (The Explanation in Counting the Verses of the Qur'ān)*. Edited by Ghānim Qaddūrī al-Ḥamd. Kuwait: Publications of the Center for Manuscripts, Heritage, and Documents.
8. Dānī. 'Uthmān bin Sa'īd (n.d.). *al-Muqni' fī Rasm Miṣāḥif al-Amṣār (The Sufficient Guide to the Script of the Regional Manuscripts)*. Edited by Moḥammad Ṣādiq Qamhāwī. Cairo: Maktabah al-Kulliyāt al-Azhariyyah.
9. Durosh. François (1395 SH). *Qur'āns of the Umayyad Period: An Introduction to the Oldest Manuscripts (Qur'āns of the Umayyad Period: An Introduction)*. Translated by Murtazā Karīmī Nīyā and Ālā' Wahidīniyā. Tehran: Hermes/ Qum: Center for Islamic Studies and Library of European Languages.
10. Farrā'. Yaḥyā bin Ziyād (1374 AH). *Ma'ānī al-Qur'ān (The Meanings of the Qur'ān)*. Edited by Aḥmad Yūsuf Najātī and Moḥammad 'Alī al-Najjār. Cairo: Dār al-Kutub al-Miṣriyyah.
11. Ibn Abī Dāwūd. 'Abd ullāh bin Sulaymān (1355 AH). *Kitāb al-Miṣāḥif (The Book of the Manuscripts)*. Edited by Arthur Jeffery. Cairo: Al-Maṭba'ah al-Raḥmāniyyah.
12. Ibn Jazari. Moḥammad bin Moḥammad (1350 AH). *Munjid al-Muqri'īn wa Murshid al-Ṭālibīn (The Guide of the Reciters and the Mentor of Seekers)*. Cairo: Maktabah al-Qudsī.
13. Ibn Jazari. Moḥammad bin Moḥammad (1351 AH). *Ghayah al-Nihāyah fī Ṭabaqāt al-Qurrā' (The Ultimate End in the Classifications of the Reciters)*. Edited by Bergschterser. Cairo: Maktabah al-Mutanabbī.



14. Ibn Jazari. Moḥammad bin Moḥammad (n.d.). *al-Nashr fī al-Qirā'āt al-'Ashr (The Publication of the Ten Recitations)*. Edited by 'Alī Moḥammad al-Ḍabā'. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah.
15. Ibn Jinnī. 'Uthmān (1419 AH). *al-Muḥtasib fī Tabīn Wujūh Shawādh al-Qirā'āt wa al-Iqāh 'anhā (The Referee in Explaining the Differences in Readings and Their Clarification)*. Edited by Moḥammad 'Abd al-Qādir 'Aṭā. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah.
16. Ibn Khālawayh. Ḥusayn bin Aḥmad (1430 AH). *Mukhtaṣar fī Shawādh al-Qur'ān min Kitāb al-Badī' (A Brief on the Variants of the Qur'ān from the Book of Rhetoric)*. Edited by Bergschterser. Beirut: The German Institute for Oriental Research.
17. Ibn Mojāhid. Aḥmad bin Mūsā (1428 AH). *Kitāb al-Sab'ah (The Book of the Seven Recitations)*. Edited by Jamāl al-Dīn Moḥammad Sharaf. Ṭanṭā: Dār al-Ṣaḥābah li al-Turāth.
18. Ibn Qutaybah. 'Abd ullāh bin Muslim (1393 AH). *Ta'wīl Mushkil al-Qur'ān (The Interpretation of Difficult Verses of the Qur'ān)*. Edited by Sayyid Aḥmad Ṣaqr. Cairo: Dār al-Turāth.
19. Karīmī Nīyā. Murtazā (1402 SH). *Mushaf al-Mashhad al-Raḍawī: Tārīkhuhu wa Khaṣā'ishu (The Mashhad Raḍawī Mushaf: Its History and Features)*. Qum: Institute of Ahl al-Bayt (AS) for the Revival of Heritage.
20. Karīmī Nīyā. Murtazā (1444 AH). *Mushaf al-Mashhad al-Raḍawī: Athar fī Tārīkh al-Qur'ān min al-Qarn al-Awwal al-Hijrī (The Mashhad Raḍawī Mushaf: An Impact on the History of the Qur'ān from the First Hijrī Century)*. Turāthunā. Vol. 39 (1). pp. 8-141.
21. Karimi-Nia. Morteza (2019). "A New Document in the Early History of the Qur'ān: Codex Mashhad, an 'Uthmānic Text of the Qur'ān in Ibn Mas'ūd's Arrangement of Sūras". *Journal of Islamic Manuscripts*. Vol. 10. 292-326. DOI:10.1163/1878464X-01003002
22. Kharūf. Moḥammad Fahd (1437 AH). *al-Muyassir fī al-Qirā'āt al-'Ashr al-Mutawātirah min Ṭarīq Ṭayyibat al-Nashr wa al-Qirā'āt al-Arba'ah al-Shādhah wa Tawjīhuhā (The Easy Guide to the Ten Mutawātir Recitations and the Four Abnormal Readings and Their Explanation)*. Under the Supervision of Moḥammad Karīm Rājīh. Damascus/Beirut: Dār Ibn Kathīr.
23. Khoeī. Sayyid Abū al-Qāsim (1394 AH). *al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān (The Clarification in the Interpretation of the Qur'ān)*. Beirut: al-'Alamī Foundation for Publications.
24. Malā'ī 'Ishqābād. Zahra and Shāh-Pasand. Ilahā (1398 SH). *Barrasī-ye Qirā'at-i Miṣāḥif-i Munsūb bih A'imma (AS) (A Study of the Readings of the Mushafs Attributed to the Imams (AS))*. Qur'ānic Recitation Studies. Vol. 7 (12). pp. 231-256. DOI:10.22034/QER.2019.2730.
25. Ma'rifat. Moḥammad Hādī (1428 AH). *Talkhīṣ al-Tamhīd (The Concise of al-Tamhīd)*. Qum: Jam'iyyat Mudarrisīn Publications.
26. *Mushaf al-Mashhad al-Raḍawī: al-Jāmi' li al-Nasakhatayn al-Murraqamatayn 18 wa 4116 fī Maktabat al-'Atabat al-Raḍawīyah bi Mashhad* (1401 SH). Edited

- by Murtaẓā Karīmī Nīyā. Qum: Institute of Ahl al-Bayt (AS) for the Revival of Heritage.
27. Nasser. Shady Hekmat (2013). "The Two-Rāwī Canon before and after ad-Dānī (d. 444/1052-3): The Role of Abū ṭ-Ṭayyib Ibn Ghalbūn (d. 389/998) and the Qayrawān/Andalus School in Creating the Two-Rāwī Canon". *Oriens* 41. no. 1-2. 41-75. DOI: 10.1163/18778372-13410102
  28. Nasser. Shady Hekmat (2020). *The Second Canonization of the Qur'ān (d. 324/936): Ibn Mujāhid and the Founding of the Seven Readings*. Leiden/Boston: Brill.
  29. Sharshāl. Aḥmad bin Aḥmad bin Ma'mār (1421 AH). *Muqaddimah 'Alā: Abū Dāwūd. Sulaymān bin Najāh (Introduction to: Abū Dāwūd. Sulaymān bin Najāh). Mukhtaṣar al-Tabyīn li-Hijā' al-Tanzīl*. Madīnah: King Fahd Complex for Printing the Noble Qur'ān.
  30. Spitaler. Anton (1935). *Die Verszählung des Koran nach islamischer Überlieferung*. Munich: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.
  31. Ṭabarī. Moḥammad bin Jarīr (1412 AH). *Jāmi' al-Bayān fī Tafṣīr al-Qur'ān (The Comprehensive Explanation in the Interpretation of the Qur'ān)*. Beirut: Dār al-Ma'rifah.
  32. Wansbrough. John (1977). *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation*. Oxford: Oxford University Press.
  33. Yāqūt bin 'Abd ullāh Ḥamawī (1993). *Mu'jam al-Adabā' (The Dictionary of Literary Figures)*. Edited by Iḥsān 'Abbās. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī.
  34. Zawqī. Amīr (1396 SH). *Malāk al-Tarjīh fī al-Qirā'at wa Tawṣī'atihā (The Criteria of Preference in Recitation and Its Expansion)*. Tehran: Imam Sādiq University Press.